

סוגיה יא: תענית יחיד (6): "לוה אדם תעניתו ופורע", תענית חלום

רקע

סוגייתנו עוסקת בשאלה האם ניתן לדחות תענית ליום אחר. דין זה עוסק ביסוד חלות תענית, דין שעסקנו בו בסוגיית "קבלת תענית ביום שאין מתענים בו".

מקורות

א. יב: "אמר רב יהודה אמר רב ליה אדם תעניתו ופורע... ליתבי תעניתא לתעניתא"

ב. תוס' ד"ה דאי

רי"ף ד. באלפס, "גרסי" בפ' היה קורא בתורה... ואמר רב יוסף ואפילו בשבת"

ר"ן ד"ה ירושלמי, ויש

רא"ש סי' טז

רמב"ם הל' נדרים פ"ד ה"טז

ג. רש"י ד"ה ואפילו בשבת

הגהות אשר"י סי' טז [שני הדיבורים]

רמב"ם הל' תעניות פ"א ה"ב ומגיד משנה

ריטב"א ד"ה ר' יהושע בריה דרב אידי, "ואל תתמה שידחה מצות עונג שבת... ואנשי מעשה"

ד. שו"ע סי' תקסח סע' א-ה ומשנה ברורה [בעיקר: ס"ק ג, ה-ו, ח-ט, יב, כא]

סי' רפח סע' ד-ה ומשנה ברורה

ריטב"א ד"ה ר' יהושע בריה דרב אידי

ואל תתמה שידחה מצות עונג שבת מפני דברי החלום, שזו היא עונג של שבת במקום הזה, שאילו היה אוכל היה מצטער על גזר דינו ועכשיו רוחו נוחה ומתענגת בתענית, ובמסכת ברכות (ל"א ב') אמרו כל היושב בתענית [בשבת] קורעין לו גזר דינו של שבעים שנה, ואין במשמע שתהא המימרא ההיא בתענית חלום דוקא מדלא פירשו הכי, ועוד [ד] לא אדכרו לה הכא ולא בפ"ק דשבת (י"א א') גבי האי מימרא, אלא בתענית בעלמא היא, כגון מי שראה יצרו מתגבר עליו בהנאות העולם ורוצה להכניעו להביאו ברסן ולנהוג הקצה האחרון של עינוי על הדרך שאמרו בנזיר במסכת נדרים (ט' ב'), ורוצה להתענות אפילו בשבתות כשבני אדם מתענגים, ואפשר דזה לא היה לו לעשותו לכתחלה אם בא ונמלך, אבל מ"מ כשעשה לכוונה זו חשובה לתשובה גמורה וקורעין גזר דינו.

אבל אמרו שחוזרים ונפרעין ממנו בטול עונג שבת, כי מ"מ עונג שבת שלא כדין ביטל וצריך עליו כפרה, ואמרו שכפרתו דליתבי תעניתא לתעניתיה, והיה נראה לפי שיטה זו דדוקא התם שלא התענה ברשות, אבל בתענית חלום שהתענה ברשות והיא שעה עוברת אין עליו עון אשר חטא מפני עונג שבת ואינו צריך למיתב תעניתא לתעניתיה, וזהו שלא הזכירו זה לענין תענית חלום,

אבל נהגו העולם [להתענות] אפילו על תענית חלום, ואפשר לקיים מנהגם שאע"פ שעשה ברשות כיון שעונותיו גרמו לו לבטל עונג שבת צריך הוא כפרה, ומ"מ בין הכא בין התם אינו מחוייב להתענות באחד בשבת, כי מה לו ולצער גדול זה אפילו תענית שקיבל עליו הוא לזה ופורע, אלא יתענה ביום שיוכל לסבול הדבר יותר בלא צער גדול.

והנה נהגו מקצת בני אדם להתענות בשבת שבין ר"ה ליוה"כ עם שאר עשרת ימי תשובה, והיה נראה שלא לעשות כן לכתחלה שלא התירו כן לעשות אלא בתענית חלום, אלא שסמכו על דעת המפרשים ז"ל שפירשו התם דמאי דאמרינן (ברכות שם) היושב בתענית בשבת היינו היושב ברשות, שאפילו הכי ליתב תעניתא לתעניתיה כדרך שאמרו לענין תענית חלום, ואף לפי שיטתנו י"ל כי עשרת ימי תשובה שהם זמן הדין, והתשובה יפה בהם והיא שעה עוברת, כתענית חלום הוא שיותר להתענות בשבת אפילו לכתחלה, ולא נהגו בזה למיתב תעניתא לתעניתיה, ואין למחות ביד שום אדם בזה לפי שנהגו בו חכמים ואנשי מעשה.

הסבר הסוגיה

"אמר רב יהודה אמר רב לזה אדם תעניתו ופורע". [גמ' יב:]

רב סובר שאדם רשאי לדחות תענית שקיבל על עצמו לתאריך אחר. הגמ' מביאה שתי מימרות של שמואל, במימרא הראשונה שמואל חולק על רב וסובר שתענית אינה נדר אלא קבלה של אדם לצער עצמו, ואם אינו יכול לצער עצמו התענית בטלה. במימרא השניה שמואל אומר שדינו של רב פשוט, שתענית דינה כנדר, ואדם רשאי לפרוע נדרו ביום אחר.

נחלקו הראשונים בגדרי דינו של רב מחלוקת הנובעת משיטתם האם קבלת תענית מהוה נדר. הרמב"ם [הל' נדרים פ"ג ה"ט] סובר שקבלת תענית מהוה נדר, ולכן פוסק [הל' נדרים פ"ד ה"ז]: "הנודר לצום עשרה ימים באי זה יום שירצה והיה מתענה ביום אחד מהם והוצרך לדבר מצוה או מפני כבוד אדם גדול הרי זה אוכל ופורע יום אחר שהרי לא קבע הימים בתחלת הנדר". היכולת לדחות תענית ליום אחר קיימת רק במקרה שבזמן הנדר תענית סתם ולא נדר "יום זה", ולכן ניתן לדחות את התענית ליום אחר. כשנודר "יום זה" הרי נדר גמור, ולא ניתן לדחותו ליום אחר.

הר"ן [ד. באלפס ד"ה ויש] חולק על הרמב"ם ומפרש שניתן לדחות תענית אפילו כשנודר "יום זה". מסביר הר"ן: "הא אמרינן הכא לא יהא אלא נדר ומנדר צדקה הוא דאיתא עלה וכדכתיבנא והתם בפרק קמא דערכין מסקינן דאפילו באומר סלע זו לצדקה כל שלא באתה ליד גבאי לזה ופורע". לדעת הר"ן קבלת תענית אינה נדר איסר שלא ניתן לפרועו בדרך אחרת, אלא נדר צדקה שניתן ללוותו ולפורעו. את דברי הר"ן ניתן להסביר בשתי דרכים:

א. נדר צדקה הוא נדר גמור והמבטלו עובר ב"בל יחל". נדר צדקה שונה מנדר איסר, נדרי איסר חלים על החפצא, ונדרי צדקה חלים על הגברא. כיוון שנדר איסר חל על חפץ, לא ניתן ללוותו ולפורעו, נדר צדקה חל על הגברא ולכן ניתן לדחותו מחפץ לחפץ נשיטה זו תואמת את שיטת הריטב"א, (עיין עמ' 18) אך הוא קרא לנדרים אלו "נדרי הקדש".

ב. נדר צדקה אינו נדר גמור ואין עוברים עליו ב"בל יחל". החיוב לקיים את הנדר מדרכנן בלבד, וחכמים לא הקפידו כשלווה ופורע.

הרא"ש [סי' טז] הולך בדרכו של הרמב"ם ופוסק: "וראיתי רבותי שהיו מזקיין להתיר נדר תעניתו בג' דכיון שאמר הריני בתענית למחר הויא ליה כמו נדר. ויראה כיון שצריך לפרוע לא נתבטל הנדר אלא מאומד הדעת אמרינן שהיה בדעתו להתענות יום אחד ולא לקבוע יום זה לחובה". רבותיו של הרא"ש סוברים שקבלת תענית מהוה נדר גמור, ולכן צריך להתיר נדרו בפני שלושה. מהרא"ש משמע שהוא מסכים עמהם שקבלת תענית מהוה נדר גמור, אך אף על פי כן ניתן לדחותו ליום אחר, כיון שאנו אומדים בדעתו שצריך נדרו היה על עצם התענית, ולא על תאריכה [נראה להסביר שרק בתענית ניתן על ידי אומדנא לשנות מנוסח הנדר, כיון שהמקבל תענית אינו מתכוון לנדור על יום מסוים, אלא הוא מחוייב על פי דין לומר שהוא מקבל על עצמו לשבת מחר בתענית].

בירושלמי [נדרים פ"ח ה"א] נאמר: "נדר להתענות ושכח ואכל כזית איבד תעניתו רבי בא בשם רבנן דתמן והוא שאמר יום סתם הא אם אמר יום זה מתענה ומשלים". יום שאוכלים בו אינו מוגדר כיום תענית. כשנדר תענית סתם – לא קיים נדרו, וחייב להשלימו ביום אחר. כשנדר תענית ביום זה – לא ניתן לקיים התענית ביום אחר, ולכן לפחות משלים תענית זו [הר"ן (ד. באלפס ד"ה ויש) מביא שיש מביאים ראיה מהירושלמי לשיטת הרמב"ם, ודוחה ראייתם].

"אמר רבה בר מחסיא אמר רב חמא בר גוריא אמר רב יפה תענית לחלום כאש לנעורת ואמר רב חסדא ובו ביום ואמר רב יוסף ואפילו בשבת מאי תקנתיה ליתבי תעניתא לתעניתא". [גמ' יב:]

נחלקו הראשונים בהבנת מהות תענית חלום:

הרמב"ם [הל' תעניות פ"א ה"ב] פוסק: "הרואה חלום רע צריך להתענות למחר, כדי שישבור יעורר במעשיו ויחפש בהן ויחזור בתשובה". הרמב"ם מחדש שני חידושים שאינם מוזכרים בגמ':

א. "צריך להתענות" – תענית חלום היא חיוב, ולא עצה טובה בלבד.

ב. מטרת התענית חזרה בתשובה.

כנראה שהרמב"ם לומד חידושים אלו מההלכה שמתענים בשבת, אם תענית חלום אינה חיוב אלא רק עצה טובה, מדוע היא דוחה עונג שבת? על כרחנו שתענית חלום מהוה חיוב הקשור למצות חזרה בתשובה [עיי' לחם משנה (הל' תעניות פ"א ה"ב) המביא מקור אחר לחידושים אלו].

מרש"י משמע שהוא דוחה את הנחת היסוד, ולכן אין לו הכרח לקבל את המסקנות. רש"י [ד"ה ואפילו בשבת] מפרש שמתענים בשבת "כדי שיתבטל צער גופו". תענית חלום מבטלת צער גופו, ולכן מקיימים בה מצות עונג שבת. וכן משמע שתענית חלום אינה חיוב אלא זכות כדי לבטל את צערו.

בגרסתנו בגמ' נאמר שהמתענה תענית חלום בשבת צריך לשבת בתענית לתענית. בגמ' בשבת [יא.] סוגיה מקבילה לסוגייתנו, ודין זה אינו מובא שם. הריטב"א בסוגייתנו לא גרס דין זה, אבל הרמב"ם פסקו [אין הכרח שהרמב"ם גרס דין זה בסוגייתנו, שהרי הר"ח למד דין זה מהגמ' בברכות לא:]. ניתן לומר שהחיוב לשבת בתענית לתענית תלוי במחלוקת הרמב"ם ורש"י, לפי שיטת הרמב"ם שהתענית פוגעת במצות עונג שבת, יש לשבת בתענית לתענית, לשיטת רש"י שבתענית מקיימים מצות עונג שבת, אין עברה להתענות עליה [עיי' ריטב"א (ד"ה ר' יהושע) הדין בדין זה מכיוון אחר].

על רקע מחלוקת הרמב"ם ורש"י ניתן להבין את שני ההבדלים שיש בין תענית חלום לבין שאר תעניות יחיד:

א. בתענית יחיד חייבים לקבל תענית לפני תחילת התענית, ובתענית חלום אין קבלת תענית.

ב. תענית חלום מתענים אפילו בשבת, ושאר תעניות יחיד אין מתענים בשבת. בהבדל השני עסקנו. לגבי ההבדל הראשון, לשיטת הרמב"ם שיש חיוב להתענות, ברור מדוע אין צורך לקבל תענית. קבלת תענית מגדירה את הצום כתענית, וכשיש חיוב להתענות, החיוב מגדיר את הצום כתענית [עיי' שער הצינון (סי' תקסב אות כא) המבאר שהסוכרים שיש שם תענית ללא קבלה כלל, למדו דין זה מתענית חלום. כמדומני, שרק לשיטת רש"י תענית חלום מהוה ראייה לשיטתם].

סיכום

הגמ' אומרת שניתן ללוות תענית ולפרוע. הר"ן סובר שתענית אינה נדר איסר אלא נדר מצוה, ולכן לדעתו ניתן לדחות תענית אפילו כשאומר "יום זה". הרמב"ם סובר שתענית נדר גמור, ולכן הוא מפרש שניתן לדחות רק כשנודר "תענית סתם". הרמב"ם סובר שחובה לחולם חלום רע להתענות, מרש"י משמע שאין חובה להתענות.

הלכה

השו"ע [סי' תקסח סע' ב] פוסק כרמב"ם שניתן ללוות תענית ולפרוע רק בנודר "יום סתם" אבל כשנדר "יום זה" אינו יכול ללוות ולפרוע. השו"ע מצטט את לשון הרמב"ם שניתן ללוות ולפרוע לצורך דבר מצוה [כגון ברית מילה או סיום מסכת – משנה ברורה סק"ט] או כבודו של אדם גדול. הרמ"א מוסיף שמותר ללוות ולפרוע אף כשמצטער.

השו"ע מדגיש שהמקבל על עצמו "תענית סתם" ואחר כך קיבל יום מסוים, הוי כ"יום סתם", ומותר ללוות ולפרוע. המקבל על עצמו להתענות למחר הוי "יום זה", ואסור ללוות ולפרוע.

השו"ע [סע' א] פוסק שאם נדר "יום זה" ושכח ואכל, משלים תעניתו ואינו צריך להתענות יום אחר. אם נדר "יום סתם" ושכח ואכל, איבד תעניתו, אינו חייב להשלימו, ומתענה יום אחר. הרמ"א מביא שיש מחמירים שהנודר יום זה חייב להשלים תעניתו ולהתענות יום אחר. מבאר הבית מאיר [מובא במשנה ברורה סק"ח] שדינו של הרמ"א מתייחס רק למקרה

שקיבל תענית למחר, שיש סוברים דהוי "יום זה" ויש סוברים דהוי "יום סתם", ולכן מחמירים כשתי הדעות, אבל אם נדר תענית ליום פלוני, אין צריך להשלים תעניתו [עיין ביאור הלכה ד"ה ויש].

השו"ע [סי' רפח סע' ד-ה] פוסק שמתענים תענית חלום בשבת, והוא מביא יש אומרים שמתענים רק על חלום שראהו שלש פעמים, ויש אומרים שמתענים רק על חלומות מסויימים [עיין שם פירוט החלומות]. המשנה ברורה [סקט"ו] פוסק, שמתענים רק כשהתענית גורמת לו עונג, אבל אם אינו מקפיד על החלום או שצער התענית גדול מצער החלום, אינו מתענה. משמע שהוא פוסק כרש"י שאין חיוב להתענות על תענית חלום.